

25. *Франко І.Я.* Про життя і діяльність О. Кониського. — Л., 1901. — 36 с.

26. *Франко І.Я.* Україна irredenta // Вивід прав України. — Л., 1991. — С. 42–43.

*Надійшла до редколегії 30.10.2007 р.*

УДК 94 (477) «1861/1905»

**Т. В. Портнова**

*Дніпропетровський національний університет*

## **УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В СИСТЕМІ УЯВЛЕНЬ НАЦІОНАЛЬНО-СВІДОМОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)**

**Проаналізовано механізми формування та зміст уявлень української інтелігенції про селянство у другій половині ХІХ ст.**

Попри центральне місце, яке займало село і селянство в українській думці ХІХ ст., об'єктом спеціального вивчення ця проблема досі не стала, хоча неодмінно більш або менш детально характеризується в узагальнюючих працях, присвячених українському національному рухові, дослідженнях певних аспектів його діяльності та персоніфікованих студіях [6; 9; 15]. Виняток становлять лише низка ґрунтовних розвідок, здійснених на матеріалах Галичини, що зокрема аналізують як реальну практику взаємодії інтелігенції і селянства переважно в рамках реалізації українського національного проекту, так і взаємні уявлення цих соціальних груп [7; 22]. Актуальність дослідження елементів структур свідомості українського інтелектуального проводу, зокрема дотичних селянства, полягає не лише у тому, що воно дозволяє розширити традиційні рамки вивчення національного руху, що переважно зосереджуються на його практичній діяльності або персональних поглядах його найяскравіших представників, а і у відповідності подібних студій сучасним науковим пошукам у царині інтелектуальної історії.

---

© Т. В. Портнова, 2007

Поширення тези про суб'єктивність будь-яких джерельних свідчень акцентувало історіографічну увагу саме на історії уявлень та образів, конкретно щодо досліджень XIX ст. — уявлень освічених дописувачів про головний об'єкт своїх спостережень — «народ», селянство, що не залишило по собі автентичних свідчень.

60-і рр. XIX ст. в історіографії вважають поворотними для української думки, коли від зацікавлення козацьким минулим увага освічених людей звертається до тогочасного народного побуту. Каталізатором подібної зміни самі діячі українофільського руху називали вплив підготовки і запровадження емансипаційної реформи 1861 р. Громадська увага елітарних прошарків прикута до нової фігури на соціальній шахівниці імперії в очікуванні відповіді на запитання, що ж обіцяє ця нова сила, що вступає до громадянського життя. Як висловився один з авторів «Основи», навіть «ті, що раніше зі зневагою відверталися від селянина, тепер звертаються до нього, змушені необхідністю знати, з ким мають справу», симпатии ж народної справи просто не могли залишити «меншого брата» напризволяще у новій ситуації.

Аграрно-селянське питання для Російської імперії XIX ст. займало перше місце серед питань виняткової суспільної значущості. У пореформений час воно активно дискутується не лише в урядових колах та полімістами усіх напрямків, але і у світських салонах, і лише лінивий не говорить про селянство та не пропонує шляхи кращого облаштування його життя. Втім, для певних соціальних прошарків ставлення до селянства та інших непривілейованих верств набуло виняткового значення. А саме для інтелігенції, що формується саме в цей час, і для якої окреслення власної ролі щодо народу стає однією з вирішальних ознак самоідентифікації. Вузький прошарок людей розумової праці, затиснений між масою простолюду і вищим світом, шукає власне місце в суспільстві і своє призначення. Як зазначив Б. Успенський, він знаходить його у співвідношенні із владою і народом: «протиставляє себе владі і служить народу (якому теж таким чином себе протиставляє)» [17, с. 396] У неписаному кодексі честі цієї соціальної групи та в численних текстах закріплюється уявлення, що інтелігентом може назвати себе не кожен працівник розумової сфери, а лише людина, побут і переконання якої сповнені ідеєю служіння народу. Народництво в найширшому розумінні цього слова як співчуття до народної справи стає елементом системи переконань та своєрідним виразом інтелігентської опозиційності. За характеристикою Д. Овсяніко-Куліковського, імператив любові до народу і потреби опікуватися його інтересами перетво-

рюється на своєрідне *memento*, що тяжіло над думкою та совістю кожної освіченої людини, зокрема коли вона бралася за перо аби викласти власні думки щодо селянства [11, с. 69].

Українська думка другої половини XIX ст. не запропонувала оригінального вирішення селянського питання та й не претендувала на це. Радикалізм російського народництва та його плани кардинального переоблаштування селянського світу були їй цілком чужі. Її вимога щодо ставлення освіченої людини до селянина була доволі простою, хоча і імперативною, та значною мірою зведена до практичної моралі народолюбства — посиленої допомоги селянину у найнагальнішому. Під словами М. Костомарова 1862 р. охоче б підписалися усі автори «Основи» і багато її передплатників: «хто любить свій народ — хай любить його не по-донкіхотськи, не уявою, а серцем і справою, — хай любить не абстрактне поняття про народ, а народ у дійсності; хай любить живі істоти, що належать до народу, і шукають того, що їм корисне і потрібне» [8, с. 2].

Українська інтелігенція поділяла уявлення доби про месіанську роль освіченої людини щодо селянина. За влучним зауваженням Д. Філда, якими б відмінними не були погляди на селянство представників різних груп, вони сходилися в одному — у власному патерналістичному ставленні до нього, припускаючи, що для кращого облаштування власної долі селянин як особа безпорадна та пригнічена століттями кріпацтва потребує розумного керівництва згори [21, с. 213]. У другій половині XIX ст. освічені люди воліли не лише захоплюватися селянином, як це робили ранні романтики, а прагнули створити образ селянина, яким йому належить бути, та втілити його у життя. Допомогти селянинові здолати два головних на думку українських інтелігентів лиха — бідність і нерозвиненість — мала адекватна просвіта та постійна дієва підтримка інтелігенції, яка, за узагальнюючою характеристикою І. Франка, «повинна стати для нього і адвокатом, і лікарем, і вчителем, і радником, і покажчиком в ділах господарських, і добрим сусідом та помічником у всякій нужді» [18, с. 47–48].

Не завжди реалізована в повному обсязі на практиці етична вимога «праці на користь народу» справила особливий вплив на інтелектуальну та мистецьку діяльність української інтелігенції. У другій половині XIX ст. писання про народ потрапило до питань величезної моральної відповідальності. Для людини, що зараховує себе до представників ліберально-демократичних поглядів, цей принцип писання у перше пореформене десятиріччя дещо подібний до говоріння про покійного — або добре, або нічого. Прикладом дотримання принципу підпорядкування

творчості народним потребам може слугувати українська література, де гідними справжнього народолюбця стають два її різновиди – для селянства або про селянство, а для письменника постійною порадою стає «представити собі, беручись за перо, публіку з 2-3 мужиків середнього розуму і подума: чи буде їм потрібно і цікаво те, що я збираюсь писати?» [5, с. 176]

Вияткове місце селянству в українській думці забезпечила його роль як єдиного носія незіпсованих національних начал. М. Грушевський, характеризуючи на початку XX ст. інтелектуальну ситуацію попереднього п'ятдесятиріччя, зазначав: «В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторювали, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина українського відродження і взагалі будучина України» [3, с. 39]. Саме потреба захисту прав селянства, зокрема національних, дозволила українському рухові заявити право на існування. Посилання на етнографічні та моральні ознаки селянства слугувало головним аргументом на користь права розвивати національну самобутність, як наприклад, в «Отзыве из Киева», де на цій підставі стверджується, що існування «малорусской народности» це «не призрак, а самый осязательный факт» [12, с. 44]. Українська інтелігенція не втомлювалася підносити селянство за збереження національних ознак, так легко занедбаних легковажною і зрадливою елітою, та дякувати цьому головному творцю і охоронцю національних начал за збереження мови та інших національних відмінностей.

Подібно до інших бездержавних народів Східної Європи, для побудови національної спільноти і національної культури український рух обрав стратегію «знизу догори», на селянській основі. При цьому слід зважити, що іншого способу побудови українського проекту, окрім як на основі сільської культури і культу народу, вочевидь не існувало. Аби проект був українським за характером, він мав бути селянським і його зміст був визначений заздалегідь як впливом європейських романтичних ідей, так і історичними умовами українських земель XIX ст. П. Грабовський афористично висловив цю думку в листі до В. Лукича 1893 р.: «Наша сила в народі, бо в нас, властиво, і нема нічого, крім народу» [1, с. 77]. Концепція українців як хлопської нації, сформована у 40-і рр. XIX ст. як відгук на заклик романтизму шукати національних джерел під сільськими стріхами, остаточно канонізується в текстах другої половини XIX ст.

Зіткнувшись із фактично донаціональним світом села, українські діячі вірили, що селяни є носіями (хай і несвідомими того) національних

ознак. Вони розуміли, що для селянина власна мова, традиції і побутові звички були «прості», «мужицькі», й пов'язувалися радше із суспільним станом, аніж із етносом, а сільська самоідентифікація базувалася на визнанні своєї територіальної, станової і релігійної приналежності, але пояснювали це властивим селянам нерозумінням і необізнаністю. Саме інтелігенції належало пояснити селянинові, цьому «інстинктивному українцю», ким він є насправді. Вона мусила запропонувати (чи нав'язати) нову ціннісну ієрархію, радячи селянину сприймати світ в національних категоріях, і до традиційної самоідентифікації «я – тутешній, православний, селянин» додати ще й «українець». Завдання інтелігенції ускладнювалося тим, що вона була цілком свідомо, що «націоналізм вообщє мало присущ народу» [13, с. 246], а національні питання селянина переважно не обходять [2, с. 10].

Прикметно, що в багатьох біографіях діячів українського руху пізнання селянського світу зображується як шлях до національного самопізнання. Через фольклорні та етнографічні студії інтелігенція, що освітою і способом життя була виключена за межі етнічно-українського, починає відчувати себе причетною до долі народу, самоідентифікується з ним та бере на себе відповідальність за підтримку та збереження його культурних ознак. Автобіографічне свідчення Івана Стешенка, що, навчаючись у старших класах гімназії, вирушив у етнографічну мандрівку Полтавщиною як «общерос», а повернувся за власним зізнанням свідомим українцем [16, с. 95], є досить типовим щодо ролі народознавчих студій в національній самоідентифікації освічених людей.

Одним з найпріоритетніших власних завдань діячі українського руху вважали відтворення та дослідження народної культури. При науковому описі подібних зусиль вже майже аксіоматичною стала теза про властиве націоналізму «винайдення традиції», коли інтелектуали, що претендують на фіксацію та відтворення, натомість формують культуру нову, хоча і засновану на місцевих стилях і діалектах. О. Потебня в нарисі «Язык и народность» писав, що, на відміну від простолюду, освічена людина володіє не локальною народною традицією, а здатна досягнути увесь віковий спадок народного життя (14, с. 99–100) і відповідно може довільно обрати спосіб її репрезентації. Цілком природно, що патріотично налаштований дослідник волів презентувати народну культуру якомога привабливішою, і український випадок наголошення на пісенності, мистецькій вишуканості і талановитості простого народу не став винятком. При цьому відбувається неодмінна селекція і відкинення

того, що національну культуру не прикрашає, кшталту звичаю досвіток або елементів забобонності [20, с. 73–74].

Про штучний, конструктивістський характер уявлень освічених людей про селянство сучасні дослідники воліють говорити не лише стосовно розробок національних проєктів. Створенню власних образів селянства, окрім складностей здолання міжкультурного розриву та нелегкості для зовнішнього спостерігача зрозуміти і описати чужий йому світогляд і побут, сприяли і цілком свідомі авторські настанови. Для українського руху такими стають намагання окреслити риси національної вдачі українського селянина.

Відпочатку одним зі своїх найповажніших завдань українські інтелектуали вважали спростування чужої негативної візії села. Усі тексти ведуть відкриту чи приховану полеміку із так званим «кріпосницьким», а по суті абсолютно некомпліментарним зображенням селянства, підтримуваним переважно поміщицтвом. Бачення селянства як «покоління, зачатого и воспитанного в водке, с водкой и при водке» [19, с. 312], позбавленого мінімального уявлення про обов'язок, чесність і порядність були однозначно визнані гідними лише затятого кріпосника і народного експлуататора. Завданням симпатика народу є окреслення позитивних рис народної вдачі, тоді як: «... про те, що хлопи лежні і п'яниці, досить говорять і шляхтичі» [4, с. 403].

Якщо задачу побороювання негативного, «поміщицького» образу села українська суспільна думка поділяла із російськими публіцистами, але мала і додаткове завдання — здолання стійких, попередньо сформованих уявлень саме про українське селянство. Літературний етностереотип першої половини XIX ст. про безжурного, дурнуватою і лінивого малороса слід було замінити новим позитивним образом. Коли у 1878 р. І. Нечуй-Левицький у статті «Сьогочасне літературне прямування» вказав на завдання літератури «виявити в собі національний український дух і характер», він безпосередньо навів перелік рис, які українським письменникам варто висвітлювати, а саме «широку гарячу фантазію, глибоке ніжне серце, тиху задуму, сміх зі слізьми, гумор», «глибокий демократизм» та «принцип особисті» [10, с. 217–218]. Друга половина XIX ст. стала часом остаточного оформлення уявлення про демократичного волелюбного українського селянина — індивідуаліста, справедливого і поетичного, успішно інтегрованого до національного міфу і підтримуваного і в подальші часи. Свідомій міфологізації народних чеснот не завадило поширення принципів об'єктивності, емпіризму, реалізму та читацького попиту на «справжнього селянина», без прикрас і сентиментів.

Підсумовуючи, слід відзначити вагому роль уявлень про селянство для оформлення української національної ідеології. Для українського національного руху селянство стало об'єктом просвітницьких зусиль, джерелом матеріалу для творення національної культури, головним героєм та потенційним адресатом творів мистецтва і зрештою головною надією на успішність. При цьому прикметно, що до початку ХХ ст. не йдеться про реальну масову взаємодію інтелігенції і селянства, скоріше про поширення на селянина фантазій, сподівань та побоювань освічених людей. Зважаючи на те, що активна національно-свідома інтелігенція другої половини ХІХ ст. зосереджувалася переважно у містах та з селом мала доволі обмежені контакти, обґрунтування власної діяльності народними потребами та апеляція до селянства як символічного «суду вищої інстанції» відігравали для неї важливу не так реальну, як моральну і риторичну роль, слугуючи фактором самоідентифікації та мобілізації.

### Бібліографічні посилання

1. *Вертії О.* Народні джерела національної самобутності української літератури 70–90 – х років ХІХ ст. – Суми, 2005.
2. *Грінченко Б.* Листи з України Наддніпрянської // *Б. Грінченко – М. Драгоманов.* Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 35–148.
3. *Грушевський М.* На порозі нової України // *Грушевський М.* На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – С. 3–58.
4. *Драгоманов М.* Другий лист до редакції «Друга». Українщина или рутенщина? // *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці у 2 т. – Т. 1. – К., 1970. – С. 402–411.
5. *Драгоманов М.* Література російська, великоруська, українська і галицька // *Драгоманов М.* Літературно – публіцистичні праці у 2 т. – Т. 1. – К., 1970. – С. 80–220.
6. *Єкельчик С.* Пробудження нації: до концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. – Мельбурн, 1994.
7. *Заярнюк А.* Ідіоми емансипації: «Визвольні» проекти і галицьке село у середині ХІХ ст. – К., 2007.
8. *Костомаров Н.* Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке // *Основа.* – 1862. – № 5. – С. 1–6.
9. *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. Т.1 – К., 1994. – С. 173–191.
10. *Нечуй-Левицький І.* Сьогочасне літературне прямування // *Історія*

укр. літ. критики та літературознавства. Хрестоматія: У трьох книгах. Книга друга — К., 1998. — С. 212–221.

11. *Овсянко-Куликовский Д.* История русской интеллигенции. Итоги русской художественной литературы XIX века. — Ч. 2. От 50-х до 80-х годов. — М., 1907.

12. Отзвиз Києва // Матеріали до біографії В.Б. Антоновича (з приводу 20-ї річниці з дня його смерті). / Зібрав і зредагував Д. Багалій. — К., 1929. — С. 38–48.

13. *Познанский Б.* Воспоминания из недавнего прошлого (О школе и грамотности в Киевской губернии) // Киевская Старина. — 1885. — № 2. — С. 242–267.

14. *Потебня А.* Язык и народность // *Потебня О.* Мова. Національність. Денаціоналізація. — Нью — Йорк, 1992. — С. 77–116.

15. *Світленко С.* Народництво в Україні 60–80-х років XIX ст.: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. — Д., 1999.

16. *Тулуб О.* Іван Стешенко (1873 - 1918) (Спомини і матеріали) // Україна. — 1929. — грудень. — С. 92–104.

17. *Успенский Б.* Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры // *Б. Успенский.* Этюды о русской истории. — СПб., 2002. — С. 393 — 413.

18. *Франко І.* Чи вертатись нам назад до народу? // *І. Франко.* Твори: В 20 т. — Т. 19. — К., 1956. — С. 40–47.

19. *Хижняков В.* Рабочий вопрос в деревне // Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. II. — СПб., 1904. — С. 285–336.

20. *Химка І.* Український національний рух у Галичині XIX ст. в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи // Формування української нації: історія та інтерпретації. — Л., 1995. — С. 68–77.

21. Field D. Rebels in the Name of the Tsar. — Boston — London — Sydney — Wellington, 1989. — 220 p.

22. Himka J.P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. — Edmonton, 1988.

*Надійшла до редколегії 22.10.2007 р.*